

Martyna Cozaś¹

Pod merytoryczną opieką płk. dr. hab. Marka Bodzianego, prof. Uczelni

MATERIALNE DZIEDZICTWO KULTUROWE POWIATU KALISKIEGO

Streszczenie: *Artykuł opisuje – jako elementy materialnego dziedzictwa kulturowego – wybrane zabytki w powiecie kaliskim. Czym jest dziedzictwo kulturowe i dobra kultury, stanowią akty prawne. Autorka tekstu nawiązuje do historii Ziemi Kaliskiej. Spośród zabytków wybiera obiekty z trzech miejscowości: Opatówka, Russowa oraz Kalisza. Są one wpisane do rejestru przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków.*

Słowa kluczowe: *dziedzictwo narodowe, kultura materialna, zabytki, dobra kultury, powiat kaliski*

WSTĘP

Powiat kaliski położony jest w południowo-wschodniej części województwa wielkopolskiego. Obejmuje miejscowości: Blizanów, Brzeziny, Ceków Kolonia, Godziesze Wielkie, Koźminek, Lisków, Mycielin, Opatówek, Stawiszyn, Szczytniki oraz Żelazków². „Na terenie powiatu kaliskiego znajduje się 1531 zabytków nieruchomości wpisanych do gminnych ewidencji zabytków. W tej grupie są kościoły, dworki ziemiańskie, domy wchodzące w skład zespołów urbanistycznych miast i wsi na terenie powiatu, cmentarze, kaplice przydrożne.

Spośród tej liczby zabytków, do rejestru prowadzonego przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wpisanych jest 126 obiektów nieruchomości. Są to głównie: kościoły, dworki szlacheckie, parki podworskie, cmentarze. Oprócz zabytków nieruchomości do rejestru zabytków prowadzonego przez Wielkopolskiego Wojewódzkiego Konserwatora Zabytków wpisanych jest 441 zabytków nieruchomości, które stanowią wyposażenie kościołów zlokalizowanych na terenie powiatu kaliskiego. Ponadto Wielkopolski Wojewódzki Konserwator zabytków prowadzi rejestr zabytków archeologicznych³.

Elementy środowiska materialnego oraz niematerialnego, a także inne elementy, które uznaje się za obiekty kulturowe na mocy prawa lub teorii konserwatorskiej – nazywamy dziedzictwem. Obowiązek ich ochrony zapisany został w prawie. Ochrona dziedzictwa ma dwa główne cele. Pierwszym jest zachowanie zabytku w taki sposób, aby można było go traktować jak „dokument” historii. Drugim jest wykorzystanie zabytku do celów użytkowych oraz w planowaniu rozwoju miasta, za co odpowiedzialne są służby konserwatorskie. Chodzi o zachowanie kul-

¹ Martyna Cozaś – studentka studiów II stopnia na kierunku Bezpieczeństwo narodowe na Wydziale Nauk o Bezpieczeństwie Akademii Wojsk Lądowych imienia generała Tadeusza Kościuszki.

² *Starostwo Powiatowe w Kaliszu*. <https://www.powiat.kalisz.pl/p,4,gminy-powiatu> [dostęp: 27.04.2022].

³ Uchwała nr XXII/200/2020 Rady Powiatu Kaliskiego z dnia 30 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami Powiatu Kaliskiego na lata 2020-2023”, s. 21.

turowych wartości zabytków, a w przypadku dóbr mniej cennych, znaczenie ma ich użyteczność.

Zabytki mogą być wykorzystane do zaspokojenia funkcji: mieszkaniowych, kulturalnych, administracyjnych, handlowych i turystycznych. Aby zachować większość zabytków w dobrym stanie, trzeba je użytkować. Remont, modernizacja, rozbudowa – jest często konieczna. Musi odbywać się zgodnie z zasadami prawa i przy zachowaniu wymogów konserwatorskich. Najważniejszym celem jest zachowanie w jak największym stopniu autentyzmu – zabytków.

Ochronę dziedzictwa kulturowego regulują przepisy prawa krajowego międzynarodowe akty prawne.⁴

1. DZIEDZICTWO KULTUROWE I DOBRA KULTURY – RAMY INTERPRETACYJNE

Według art. 1. Konwencji w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, która została przyjęta w Paryżu dnia 16 listopada 1972 r., za dziedzictwo kulturowe uważa się:

- a) „zabytki: dzieła architektury, dzieła monumentalnej rzeźby i malarstwa, elementy i budowle o charakterze archeologicznym, napisy, grotty i zgrupowania tych elementów, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- b) zespoły: budowli oddzielnych lub łącznych, które ze względu na swą architekturę, jednolitość lub zespolenie z krajobrazem mają wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historii, sztuki lub nauki;
- c) miejsca zabytkowe: dzieła człowieka lub wspólne dzieła człowieka i przyrody, jak również strefy, a także stanowiska archeologiczne, mające wyjątkową powszechną wartość z punktu widzenia historycznego, estetycznego, etnologicznego lub antropologicznego”⁵.

W art. 1. Konwencji o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, podpisanej w Hadze dnia 14 maja 1954 r. za dobra kulturalne, bez względu na ich pochodzenie oraz na osobę ich właściciela, uważa się:

- a) „dobra ruchome lub nieruchome, które posiadają wielką wagę dla dziedzictwa kulturalnego narodu, na przykład zabytki architektury, sztuki lub historii, zarówno religijne, jak świeckie; stanowiska archeologiczne; zespoły budowlane posiadające jako takie znaczenie historyczne lub artystyczne; dzieła sztuki, rękopisy, książki i inne przedmioty o znaczeniu artystycznym, historycznym lub archeologicznym, jak również zbiory naukowe i poważne zbiory książek, archiwaliów lub reprodukcji wyżej określonych dóbr;
- b) gmachy, których zasadniczym i stosowanym w praktyce przeznaczeniem jest przechowywanie lub wystawianie dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a), na przykład muzea, wielkie biblioteki, składnice ar-

---

⁴ B. Szmygin, *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa-Lublin 2016, s. 110.

⁵ Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż, 16.11.1972 r.

chiwalne, jak również schrony mające na celu przechowywanie w razie konfliktu zbrojnego, dóbr kulturalnych ruchomych, określonych pod lit. a);

c) ośrodki obejmujące znaczną ilość dóbr kulturalnych określonych pod lit. a) i b), zwane w dalszym ciągu „ośrodkami zabytkowymi”⁶.

Definicją, użytą w Ustawie z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, art. 2.: „dobro kultury – zabytek w rozumieniu art. 3. pkt 1. Ustawy z dnia 23 lipca 2003 r. o ochronie zabytków i opiece nad zabytkami, rzecz ruchomą niebędącą zabytkiem, a także ich części składowe lub zespoły, których zachowanie leży w interesie społecznym ze względu na ich wartość artystyczną, historyczną lub naukową, lub ze względu na ich znaczenie dla dziedzictwa i rozwoju kulturalnego”⁷.

Kultura materialna – to inaczej „kultura bytu” albo „cywilizacja”. Składają się na nią materialne przedmioty wytworzone przez człowieka jako wytwory jego twórczości. Do wytworów kulturowych należą: obiekty użyteczności publicznej, mieszkania, narzędzia, odzież, obrazy, rzeźby.

Materialne wytwory kultury są przedmiotem badań różnych dyscyplin naukowych: archeologii, etnografii, antropologii kulturowej i socjologii-kultury. Archeologowie poprzez swoje odkrycia i stanowiska archeologiczne przybliżają nam starożytne cywilizacje, które są idealnym zilustrowaniem materialnej kultury. Natomiast współcześnie tworzą ją przedmioty codziennego użytku oraz dorobek materialny w postaci budowli i rozwiązań architektonicznych poprzednich pokoleń. „W zakresie kultury materialnej, obok proponowanych przez J.H. Turnera systemów technologicznych, istotnym jej filarem jest materialne dziedzictwo kulturowe, na które składają się dobra kultury posiadające nie tylko wymiar materialny, ale również symboliczny. Dobra kultury można rozpatrywać w dwojaki sposób. Po pierwsze, jeśli odniesiemy je do kultury materialnej, wówczas należy mieć na myśli rzeczy i usługi, natomiast w ujęciu niematerialnym są to wszelkie dobra duchowe mające znaczenie dla konkretnej jednostki społecznej i zbiorowości, a także zachowania i zjawiska estetyczne. Po drugie – dobra kultury należy rozpatrywać z punktu widzenia konkretnego kontekstu. Przykładem niech będzie ochrona dóbr kultury, która dotyczy nie tylko konkretnych materialnych artefaktów stanowiących wartość np. narodową, ale również zjawisk i wytworów duchowych, takich jak postawy, idee, doktryny, świadomość ludzka”⁸.

2. HISTORIA REGIONU

Kalisz, w dawniejszych czasach *Calisia*⁹, położony jest w dolinie rzeki Prosnicy. Najstarsze znalezione ślady kolonizacji oraz działalności tamtejszej ludności na terenie dzisiejszego miasta, a także jego okolic pochodzą z roku 8300-4300 p.n.e. ze środkowej epoki kamienia. Ludność z epoki mezolitu prowadziła tam półkoczowniczy tryb życia, który polegał na myślistwie oraz zbieractwie. Z lat 4300-1700 p.n.e., czyli z młodej epoki kamienia, zwanej neolitem, archeologowie znaleźli

⁶ Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Haga, 14.05.1954 r.

⁷ Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, Dz.U.2019.1591.

⁸ M. Bodziany, *Wewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego Polski*, Wrocław 2019, s. 67.

⁹ W. Kościelniak, *Wędrówki po moim Kaliszu*, Kalisz 2010, s. 5.

naczynia, broń oraz groby, które wskazują na stałe osadnictwo różnych kultur, m.in. ceramiki sznurowej i pucharów lejkowatych.

Z okresu 1700-650 p.n.e., zwanego epoką brązu oraz od 650 r. p.n.e. do 500 r. n.e. znaleziono wyroby takie jak narzędzia i bronie wykonane z brązu i żelaza. Wskazują one na osiadły tryb życia, ludność ta hodowała zwierzęta oraz uprawiała rolę. Panowała wtedy kultura łużycka i pomorska. W okresie 300-250 roku p.n.e. przybyli emigranci zwani Celtowie-Lugiowie, a wraz z nimi przybyła wyższa kultura rolna oraz materialna, a także organizacja plemienna. W latach 40 p.n.e. do lat 500 n.e.¹⁰ zaznaczyły się wpływy rzymskie, w zabytkach kultury materialnej: wyrobów szklanych, pierścieni, naczyń brązowych oraz monet rzymskich.

Osada – dawny Kalisz odgrywał wtedy ważną rolę, będąc ośrodkiem wymiany między plemionami germańskimi, a także prowincjami rzymskimi. W II w. nazwa Kalisia (pisownia) pojawiła się w dziele Klaudiusza Ptolemeusza. Zaznaczył on osady na starożytnym kontrakcie handlowym. Droga ta nazwana została Szlakiem Bursztynowym: łączyła ona południe z odległą północą.

Archeolodzy odkryli wyroby ceramiczne oraz inne wytwory z VII i VIII w., które wskazują na ciągłość procesu kolonizacyjnego na terytorium obecnego Kalisza. Ówczesni mieszkańcy reprezentowali kulturę przeworską, poniekąd również pomorską. Kultury te na przestrzeni lat przekształciły się w kulturę prapolską. Ludność, która zamieszkiwała wtedy ten teren, prowadziła osiadły tryb życia, polegający na chowie bydła oraz na rolnictwie.

W IX w. na Zawodziu istniał gród zwany dzisiaj piastowskim, leżący na lewym brzegu rzeki Proсны, został on powiększony w X-XI w., a w drugiej połowie XII w. książę Mieszko III Stary pobudował w jego okolicy kolegiatę w stylu romańskim¹¹. Była ona jego największym dziełem, nadał jej nazwę „pod wezwaniem św. Pawła”. Z rozkazu księcia została ona miejscem pochówku jego syna Mieszka Mieszkowica oraz jego samego. W 1233 r. Zawodzie zostało spalone, a ruiny przysypała ziemia. Natomiast gród, który dał początek teraźniejszemu miastu, został założony na drugim brzegu rzeki Proсны przez Henryka Brodatego.

Kalisz w XIV-XV w. rozwinął produkcję rzemiosła, rzeźnictwa, piekarstwa oraz młynarstwa. Był także znaczącym ośrodkiem handlowym. Na przełomie XVII i XVIII w. epidemie spowodowały upadek miasta, w postaci wyludnienia, kryzysu handlu i rzemiosła.

W XIX w. miasto było już jednym z najbogatszych w Królestwie Polskim, gdyż wzbogaciło się na wyrobach włókiennictwa manufakturowego. W drugiej połowie XIX w., a także na początku XX w. rozkwitł przemysł odzieżowy, muzyczny oraz spożywczy¹².

Na cały świat eksportowane były wyroby z fabryki fortepianów „Calisia” oraz przemysłu jedwabniczego i włókienniczego.

W mieście, w różnych wiekach, miały miejsce pożary, przez co gród zmienił wygląd. Np. w architekturze pojawił się styl zwany eklektyzmem i klasycyzmem¹³.

---

¹⁰ W. Kościelniak, *Kalisz przewodnik*, Kalisz 2002, s. 10.

¹¹ *Ibidem*, s. 11-20.

¹² *Ibidem*.

¹³ A. Tabaka, *Kalisz młode duchem-najstarsze miasto w Polsce*, Bydgoszcz 2011, s. 2.

3. DZIEDZICTWO KULTUROWE REGIONU – STUDIUM PRZYPADKU

3.1. Opatówek

3.1.1. Muzeum Historii Przemysłu

Opatówek położony jest około 10 km od Kalisza. Znajduje się w nim muzeum na ul. Kościelnej 1, jest ono czterokondygnacyjne i wykonane w stylu klasycystycznym. Wewnętrzna konstrukcja jest drewniana, wykonana z drewna dębowego oraz drewna modrzewiowego, natomiast sam obiekt jest murowany. Dawniej ten budynek był fabryką sukieniczą Gottlieba Fiedlera. Pobudowano go w latach 1824-1826 z inicjatywy generała Józefa Zajączka. Hale produkcyjne zostały podzielone na 3 nawy, przez drewniane słupy, na których znajdują się podciąg i opiera się na nich strop. W północnej części jest klatka schodowa wykonana z żeliwa¹⁴. W 1981 r. powołał i nadał status muzeum naczelnik gminy Opatówek. Przez następne 10 lat trwał remont oraz adaptacja. Wcześniej obiekt był zamieszkiwany oraz służył jako magazyn, tj. po 1939 r., kiedy zaprzestano prowadzić w nim działalność przemysłową. Budynek przez niewłaściwe użytkowanie został zdewastowany, zmagania załogi były ogromne, ale przyniosły również ciekawe odkrycia. W trakcie prac odnaleziono wymurowane kanały, którymi doprowadzano wodę, natomiast na dziedzińcu zostały odkopane studzienki. Wnętrze zostało wyremontowane przy zachowaniu historycznych detali, natomiast na zewnątrz wykończono budynek w stylu klasycystycznym z początku XIX w. Muzeum zostało otwarte dnia 11 grudnia 1991 r., a jego stałymi wystawami są: maszyny parowe, ceramiki z XIX-XXI w., fortepiany i pianina firm polskich z XIX i XX w., laboratorium, drukarnia, maszynownia fabryczna, hafciarka ręczna oraz gabinet fabrykanta. Ekspozowane są koronki, hafty, tkaniny z jedwabiu, dzianiny, aksamity i plusze. Muzeum ma ofertę edukacyjną z zakresu historii przemysłu – dla uczniów w każdym wieku¹⁵.

3.1.2. Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa

Ceglany kościół znajduje się niedaleko Muzeum i od ponad 100 lat stoi na miejscu wcześniej wybudowanych kościołów, np. św. Doroty. Został on przebudowany w stylu neogotyckim na przełomie lat 1905-1910. Zaprojektował go architekt Konstanty Wojciechowski. Od strony wschodniej ma dwie wieże, natomiast od strony zachodniej ma jedną niższą, która usytuowana jest nad prezbiterium i jest pozostałością po poprzednim kościele. Półkolumny, które otaczają zewnętrzne mury świątyni, nawiązują również do stylu dawnej budowli. Kaplica św. Anny znajduje się z prawej strony prezbiterium, do której prowadzą drzwi. Nad nimi umiejscowiony jest obraz Serca Jezusa Miłosiernego. Natomiast z lewej umieszczona jest zakrystia, nad jej drzwiami usytuowany jest obraz Matki Bożej Różańcowej. Obrazy te zostały namalowane w 1902 r. przez ks. Augustyna. Wnętrze kościoła jest okazałe i trzynawowe. W prezbiterium usytuowany jest drewniany i bogato zdobiony ołtarz z 1912 r., który został wykonany w stylu neogotyckim. Rzeźba Najświętszego Serca Pana Jezusa widnieje nad tabernakulum, w centralnej

¹⁴ P. Sobolewski, *Wszystkie drogi prowadzą do...Kalisza*, Kalisz 2015, s. 52.

¹⁵ Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku. <http://www.muzeumopatowek.pl/aktualnosci.html> [dostęp: 01.03.2022]

części ołtarza, który swoim kształtem przypomina zabytkową gotycką monstrancję. Nad rzeźbą została umieszczona figura Matki Boskiej. Z obu stron figury Pana Jezusa umieszczone zostały postacie patronów Polski. Z lewej strony znajduje się św. Wojciech trzymający tekst Bogurodzicy oraz pastorał. Zaś z prawej strony – przedstawiony jest z mieczem św. Stanisław. W czasie uroczystości, tj. 6 lutego, centralna figura jest zasłaniana obrazem św. Doroty, dawnej patronki wcześniejszych kościołów w Opatówku. Gdy figura jest odsłaniana, towarzyszy temu dźwięk intrady, którą skomponował Fryderyk Stankiewicz. Pomiedzy prezbiterium a nawą, na lewym filarze widnieje z I ćwierci XX w. obraz św. Anny, po drugiej stronie umieszczony jest obraz św. Jana Pawła II. W niewielkiej odległości od prezbiterium umieszczona jest z początku XIX w. klasycystyczna chrzcielnica. Ambona z płaskorzeźbami czterech ewangelistów, która odznacza się wraz z ołtarzem, gdy wejdziesz do kościoła, umiejscowiona jest po lewej stronie na pierwszym filarze w głównej nawie. Ambona ma baldachim, nad nim figuruje Pan Jezus w charakterze Dobrego Pasterza. W prawej nawie bocznej jest zlokalizowany ołtarz p.w. Matki Boskiej Częstochowskiej, po jego bokach umieszczone są obrazy. Natomiast po przeciwnej stronie mieści się ołtarz sprzed 1759 r. w stylu barokowym p.w. Chrystusa Ukrzyżowanego, jego autorem był Franciszek Eitner. Kościół ozdabiają witraże wykonane przez pracownię Skibiński and Sobotowski. Witraże przedstawiają 12 apostołów oraz innych świętych. W nawach bocznych umieszczone są stacje Męki Pańskiej. Przy wejściu do Świątyni Pańskiej jest umieszczona kamienna gotycka kropielnica z XVI w., która pochodzi najprawdopodobniej z pierwotnego kościoła p.w. św. Doroty. Na emporze chórowej znajdują się organy o neogotyckim propekcie. W kaplicy św. Anny umieszczony jest obraz św. Doroty w osiemnastowiecznym ołtarzu w stylu neobarokowym, a także nagrobek z piaskowca gen. Józefa Zajączka w stylu klasycystycznym wraz z herbem rodziny. Na bramie, która prowadzi do kościoła umieszczone zostały osiemnastowieczne figury dwóch apostołów w stylu barokowym. Z prawej strony – św. Piotr, a z lewej – św. Szymon¹⁶.

3.2. Russów

3.2.1. Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie

Maria Dąbrowska była polską pisarką, urodziła się w 1889 r. jako najstarsza córka Ludomiry z Gałczyńskich Szumskiej i Józefa Szumskiego. Dom rodzinny Marii w Russowie nigdy nie był własnością jej rodziców. Ojciec pisarki był administratorem majątku Kazimierza Waliszewskiego, dzięki czemu mogli tam mieszkać. Spędziła w Russowie dzieciństwo oraz młodość, ale do końca życia rodzinne strony były dla niej ważne. Sentyment do Ziemi Kaliskiej widać w wielu jej utworach, przede wszystkim w powieści „Noce i dnie”, a także „Uśmiech dzieciństwa” oraz „Ludzie stamtąd”. Pisarka za życia mówiła, że jej poczucie artystyczne, styl i język całej twórczości został ukształtowany już, kiedy zamieszkiwała Ziemię Kaliską. Natchnienie do pisania czerpała właśnie z okolic Kalisza i samego miasta.

---

¹⁶ J. Miluśka-Stasiak, *Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Opatówku*. <http://www.parafiaopatowek.pl/index.php/kosciol-parafialny> [dostęp: 02.03.2022].

Pomysł utworzenia muzeum Marii Dąbrowskiej powstał po jej śmierci w 1965 r. Adaptacja budynku była trudna, ponieważ dworek uległ zniszczeniom w wyniku złego użytkowania późniejszych lokatorów.

Historia muzeum rozpoczęła się w 1971 r., wówczas otworzono w odbudowanym dworku Izbę Pamięci Marii Dąbrowskiej, muzeum funkcjonowało do 1979 r. Obiekt w 1979 r. otrzymał status Oddziału Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej. Dworek Marii Dąbrowskiej ma dwa poziomy, czyli parter i piętro. Na każdym piętrze umieszczonych jest kilka pomieszczeń. Na parterze znajduje się sypialnia z drewnianymi meblami, znaczonymi czeczotą z XIX w. oraz ubraniami, które przywołują nastrój z filmowej ekranizacji „Nocy i dni”. Następnym pomieszczeniem jest salon z pięknymi meblami, piecem z mini portretem oraz ścianami udekorowanymi obrazami, które nawiązują do twórczości Dąbrowskiej oraz pejzaże Kalisza. W części południowo-wschodniej obiektu, zlokalizowany jest pokój Józefa Szumskiego, który ukazuje miejsce jego pracy, czyli kancelarię administratora. Zawiera ona biblioteczkę zawierającą pozycje rolnicze z przełomu XIX i XX w. W tym pokoju znajdują się również oryginalne kostiumy bohaterów z filmowej ekranizacji „Nocy i dni”, a także zdjęcia z kaliskiej prapremiery oraz plakaty i fotografie z tego filmu. Kolejnym, a zarazem ostatnim pomieszczeniem na parterze, jest kuchnia z piecem węglowym, do którego rekonstrukcji zostały użyte oryginalne kafle z początku XX w. Na piętrze znajduje się pokój Marii Dąbrowskiej, z meblami z XIX w., są tam również fotografie całej rodziny Szumskich. Wystrój pokoju dopełniają pamiątki z jej ostatniego mieszkania, takie jak: książki, fotografie, dywanik, czy ranne pantofle.

Następny pokój ma biblioteczkę z książkami, które należały do Marii oraz maszynę do pisania. Jest tam jej korespondencja. Znajdują się tam także portrety Marii i jej najbliższych. Na piętrze jest także przechodni pokój, w którym usytuowane są amatorskie obrazy Dąbrowskiej. Natomiast w korytarzu ulokowane są fotografie, które przedstawiają dworek w Russowie w latach 50. XX w., są także obrazy i rysunki dworku z lat 80. XX w.¹⁷.

Muzeum mieści się na terenie dworskiego parku z połowy XIX w. o powierzchni 4 ha. Jest tam również wystawa etnograficzna w plenerze. Ten obiekt jest również oddziałem Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej w Kaliszu.

Skansen Etnograficzny to cenne drewniane zabytki budownictwa chłopskiego pochodzące z Ziemi Kaliskiej. Przeniesiono je w celu uchronienia przed zniszczeniem kultury dawnego budownictwa. Ekspozycja powstała w latach 1988–1998, posiada 6 obiektów, z czego 3 z nich tworzą zagrodę chłopską z końca XIX w. Pierwszym zabytkiem, kiedy wchodzimy do parku, jest spichlerz dworski zbudowany w 1800 r.. Jest to relikw zabudowy folwarcznej, przeniesiony z Kuźnicy Grabowskiej. Następnym obiektem jest z Russowa, jest to ostatni ocalały element z dawnej zagrody wybranieckiej. Jest on najstarszym budynkiem z ekspozycji, który zwany jest spichlerzem „sołek”. Ten relikw zabudowy wiejskiej pochodzi z II połowy XVIII w.. Kolejnym zabytkiem jest zagroda kaliska trójbudynkowa, w której skład wchodzi: dom mieszkalny z 1870 r. przeniesiony z Takomyśla, obora ze Skrzatek z końca XIX w. oraz stodoła z II połowy XIX w., przeniesiono ją z Godziesz

¹⁷ I. Liczbik, *Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie: literacka przygoda w wielkopolskim*. <https://www.napokladziedzicia.pl/dworek-marii-dabrowskiej-w-russowie/> [dostęp: 08.03.2022].

Wielkich. Konstrukcja ścian w tych budynkach jest mieszana, czyli sumikowo-łątkowa z narożami zrębowymi, natomiast dachy prócz obory są czterospadowe i pokryte strzechą. Chata jest przykładem budownictwa jednotraktowego oraz wąskoprzestrzennego, wewnątrz jest ułożone kolejno: sień, izba oraz komora.

Ostatnim eksponatem jest chata mieszkalna z I połowy XIX w. Została przeniesiona do Russowa, z ówczesnej wsi Dobrzec znajdującej się pod Kaliszem. Wnętrze rozplanowane ma tak samo jak poprzednia chata, natomiast ma jeszcze pojedyncze okno w izbie¹⁸.

3.3. Kalisz

3.3.1. Rezerwat archeologiczny Zawodzie

Zawodzie nazywane jest kolebką Kalisza, leży ono około 2 km na południe od Śródmieścia. W V w., w trakcie ekspansji Słowian na obszarze dzisiejszej Wielkopolski, powstawały zbiorowości terytorialno-plemienne z ośrodkami władzy zlokalizowanymi w obronnych grodach. Jednym z takich grodów było Zawodzie, znajdujące się na piaszczystej wyspie. Istniało już w IX w., a bliski brzeg rzeki Prosnny sprzyjał osadnictwu na tym terenie. W X w. został rozbudowany system fortyfikacyjny i osadę otoczono wałem. Gród początkowo miał obszar około 2600 m², następnie został on powiększony do 8000 m². W kolejnym wieku fortyfikacjami drewniano-ziemnymi objęto większy teren, wynosił on 17500 m²¹⁹. Wtedy też oddzielono część południową od centralnej wałem. Poszczególne etapy rozwoju grodu przedstawia rezerwat archeologiczny. Rekonstrukcja kaliskiego grodu umiejscowiona jest przy ul. Bolesława Pobożnego 87/105. Rezerwat ten jest jedną z placówek Muzeum Okręgowego Ziemi Kaliskiej.

Największy rozkwit wczesnośredniowiecznej osady związany był z panowaniem Mieszka III Starego. Ufundował on kolegiatę św. Pawła, która miała pełnić funkcję nekropolii władców Kalisza. Stała ona się miejscem pochówku Mieszka oraz jego syna Mieszka Mieszkowica. Za panowania tego władcy Kalisz stał się jednym z trzech głównych grodów w Wielkopolsce, zaraz obok Poznania i Gniezna. Kres grodu następuje w 1233 r., podczas najazdu przez księcia śląskiego Henryka Brodatego osada zostaje zniszczona²⁰. W konsekwencji przenosi miasto na prawą stronę Prosnny. Nowy lokalizacją Kalisz w połowie XIII w. za sprawą Bolesława Pobożnego otrzymuje prawa miejskie, a potwierdza to dokument Przemysła II z 11 czerwca 1282 r. W tym czasie gród na Zawodziu zostawał zapominany, a najeżdżającą Krzyżacy w 1331 r. spalili i splądrowali jego resztki.

Kaliski gród uznawany jest za najważniejsze miejsce związane z początkiem państwa polskiego. Historię piastowskiego grodu odkryto natomiast dopiero w XX w. poprzez profesjonalne badania archeologów. Rezerwat został otwarty w 2008 r. Znajdują się w nim ziemianki, które służyły do wypalania ceramiki, a także zrekon-

---

¹⁸ *Zespół Szkół im. Marii Dąbrowskiej w Russowie, Krajobrazowy park dworski w Russowie.* <http://www.parki.org.pl/parki-dworskie-i-przypalacowe/krajobrazowy-park-dworski-w-russowie> [dostęp: 10.03.2022].

¹⁹ W. Kościelniak, *Wędrówki (...)*, s. 12.

²⁰ *Region Wielkopolska.* <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/rezerwat-archeologiczny-zawodzie-w-kaliszu/> [dostęp: 29.03.2022].

struowano siedem drewnianych chat²¹. Każdy z tych budynków mieszkalnych posiada inny typ konstrukcji ścian oraz inny zawód jej właściciela, przykładem jest tutaj chata komesa, czyli zarządcy, a inaczej administratora grodu. Innym elementem ekspozycji jest drewniana chata ze schyłku XVIII w., będąca ekspozycją etnograficzną, która została przeniesiona ze Starego Miasta²². Przy wejściu do rezerwatu umiejscowiony został drewniany pawilon wystawienniczy, w którym znajduje się stała wystawa archeologiczna „Kalisz Prastary”, przedstawiająca miejsce i rolę grodzisk w historii Kalisza, a także wyniki badań. Zrekonstruowano również: przyziemie kolegiaty św. Pawła, dwukondygnacyjną wieżę obronną, drewniany most, fragment palisady oraz wał obronny. Archeolodzy na terenie grodziska znaleźli m.in. ślady wczesnosłowiańskiego cmentarzyska, budynek z XI w. z paleniskiem, fragmenty witraży z kolegiaty, toczony talerz, klepki, czerpak, pieczęć bizantyjską, fragmenty kuszy i czekana, topory z XII w., łyżwy z kości, ponad 2000 kości zwierząt takich jak: konie, świny, owce, psy, dziki, jelenie, sarny, żubry, czy niedźwiedzie oraz wyposażenie warsztatu kamieniarsko-rogowiarskiego. Wszystkie pozostałości po osadzie znajdują się w głównej siedzibie Muzeum Okręgowego przy ul. Kościuszki. W trakcie sezonu letniego w rezerwacie odbywają się imprezy plenerowe, które są inspirowane życiem wczesnośredniowiecznym. Dzięki takim spotkaniom oraz rekonstrukcji budowli, zwiedzający mogą osobiście doświadczyć historii tego miejsca.

Po wyjściu z rezerwatu widać drewniany kościółek pw. św. Wojciecha. Jest to jedyna drewniana świątynia w mieście. Zbudowana została w 1798 r., ma konstrukcję zrębową, prostokątną nawę, prezbiterium oraz zakrystię. Dach tego obiektu jest dwuspadowy, pokryty dachówką, posiada również wieżyczkę wzniesioną w 1894 r. O romańskiej przeszłości tego przybytku mówi kamienna chrzcielnica, która najprawdopodobniej pochodzi z kolegiaty świętego Pawła²³.

3.3.2. Katedra pw. św. Mikołaja

Świątynia uważana jest za najstarszą w Kaliszu, wzniesiono ją w latach 1253-1280, fundatorem był najprawdopodobniej książę kaliski Bolesław Pobożny wraz z małżonką. Mieści się ona przy ul. Kanonickiej. Zgodnie ze średniowiecznym zwyczajem, kościół wybudowano na skraju ówczesnego miasta, blisko fortyfikacji. Położenie to było kluczowe dla wzmocnienia obronności miejskich murów²⁴. Najstarszą częścią kościoła jest dwuprzęsłowe prezbiterium. W 1303 r. został już kościołem parafialnym. Kazimierz Wielki w 1358 r. powierzył świątynię i przypisaną do niej parafię kanonikom laterańskim, którzy byli gospodarzami aż do XIX w. W 1621 r. kościół otrzymał cenny dar, jakim było malarskie dzieło Rubensa noszące tytuł „Zdjęcie z krzyża”, dla którego później został wzniesiony barokowy ołtarz główny. W 1973 r. z nieznanych przyczyn – obraz ten spłonął. Obecnie na jego

²¹ M. Magdziński, *Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej Rezerwat Archeologiczny w Kaliszu-Zawodziu*. <https://www.muzeumwkaliszu.pl/rezerwat-archeologiczny-w-kaliszu-zawodziu.html> [dostęp: 29.03.2022].

²² *Region Wielkopolska*. <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/rezerwat-archeologiczny-zawodzie-w-kaliszu/> [dostęp: 29.03.2022].

²³ P. Sobolewski, *op. cit.*, s. 27-31.

²⁴ J. Mazurkiewicz, *Spacer po Kaliszu*, Kalisz 2018, s. 11.

Jest to klasycystyczna rogatka miejska z czterokolumnowym doryckim portykiem, zbudowana na planie kwadratu w typie najstarszej greckiej świątyni. Budynek ma baniowane ściany, przykryty jest czterospadowym dachem namiotowym. Znajduje się na niewielkiej wysepce u zbiegu czterech ulic: Nowy Świat, Harcerskiej, Śródmiejskiej i Górnośląskiej. Obecnie wita ona osoby przybywające do centrum miasta, ale jeszcze na początku XX w. miasto właśnie w tym miejscu się kończyło. Rogatki oznaczały granice miasta, stawiano bramy lub przegrody, aby pobierać opłaty wjazdowe, przede wszystkim za wwożone towary. Poborcy opłat wjazdowych kontrolowali również osoby przybywające do miasta. Jest to jedyny zachowany tego typu zabytek w Kaliszu. Z dawnych dokumentów wynika, iż istniały wcześniej 4 rogatki, które zlokalizowane były przy głównych drogach prowadzących do miasta.

Nieistniejące już rogatki nosiły nazwy: Warszawska, Rypinkowska i Stawiszyńska. Wybudowano je w latach 20. XIX w., a ich autorem był architekt Sylwester Szpilowski. Jednak to nie on był autorem obecnej Rogatki Wrocławskiej. Prace nad tym budynkiem powierzono Franciszkowi Reinsteinowi, który był następnym po Szpilowskim budowniczym województwa kaliskiego. Budowę ukończono w 1828 r., do końca XIX w. rogatka pełniła funkcje celne. Z początkiem XX w. przy kaliskiej rogatce funkcjonowała waga miejska. Po zakończeniu II wojny światowej budynek przekazano Polskiemu Związkowi Głuchych. Natomiast w 1975 r. mieściło się tam kaliskie Stowarzyszenie Księgowych, później w 1999 r. w budynku otworzono Cukiernię²⁸. Od 2017 do 2019 r. w rogatce posiadało swoją siedzibę Stowarzyszenie „Kaliszanie”.

4. OCENA STANU ZACHOWANIA ZABYTKÓW

Każdy opisany wyżej zabytek jest zachowany w dobrym stanie. W Muzeum Historii Przemysłu od 1981 r. – przez następne 10 lat, prowadzony był remont oraz adaptacja. W Kościele p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Opatówku w ostatnich latach przeprowadzono prace konserwatorskie oraz wykonano potrzebne remonty. Natomiast w 2008 r. ukończono remont Kaplicy św. Anny. Kaplicę odrestaurowano zgodnie z zaleceniami konserwatora zabytków.

Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie wyremontowano, dobudowano ganki wejściowe, okiennice, które nawiązują do pierwotnego wyglądu domu. Przeprowadzono także remonty we wnętrzu budynku, kiedy wykwaterowano zamieszkujących tam lokatorów.

Rezerwat Archeologiczny „Kaliski Gród Piastowski” jest miejscem rekonstrukcji, ponieważ gród, który jest początkiem historii Kalisza został zniszczony. Jego istnienie odkryli archeolodzy w XX w.

Kościół św. Mikołaja wielokrotnie trawiły pożary, po każdym starano się odbudowywać zniszczone części świątyni. Od 1990 r. przez kolejne 7 lat w katedrze przeprowadzono gruntowny remont. W 2020 r. w Rogatce Wrocławskiej przeprowadzono prace konserwatorskie oraz zabezpieczające obiekt, m.in. izolację ścian, wzmocnienie murów, izolację elektryczną, a także remont elewacji oraz dachu.

---

²⁸ J.A. Splitt, *Rogatka wrocławska*. <http://www.kalisz.info/rogatka.html> [dostęp: 17.03.2022].

PODSUMOWANIE

Rzeka Prosna jest ważną częścią krajobrazu Ziemi Kaliskiej. W samym Kaliszu znajdują się aż 24 mosty.

W epoce brązu rzeka była granicą kultury, m.in. ceramiki sznurowej oraz plemienia Wenetów.

W drugim okresie tej epoki, Prosna była granicą plemion wenetyjskich i słowiańskich, a w 500 r. p.n.e. na błotnistych terenach mieszkało plemię Helisiów.

Przed wiekami ta rzeka była drogowskazem oraz szlakiem wodnym dla rzymskich kupców, którzy wędrowali po Szlaku Bursztynowym.

Rzeka „bronila” w średniowieczu kaliszian przed wrogami, ale również zalewała uprawy i siedziby. W czasach zaborów została granicą oddzielającą ziemie polskie.

W XIV w. przez rzekę dostarczano tratwami drewno do rozwijającego się wtedy miasteczka. Odnogi rzeki wykorzystano, kiedy budowano mury obronne w średniowiecznej Calisii²⁹.

W Kaliszu znajdują się dwa parki, pierwszym jest Park Miejski, utworzony w 1798 r. Jego symbolem jest posąg ogrodniczki Flory, która sięga ręką do koszyka z kwiatami. Rosyjski gubernator Michał Daragan nakazał ustawić zespół terakotowych rzeźby, ale jedyną przetrwałą rzeźbą z końca XIX w. jest właśnie Flora. W parku zachował się również budynek hydroterapii, otworzono w nim w 1904 r. sanatorium. Zajmowano się tam leczeniem wodą oraz kąpielami, czyli balneoterapią. Zalecano kuracjom także chodzenie po porannej rosie. Willa nawiązywała stylem do zakopiańskiego. Z czasem leczono tam choroby kobiece, obecnie znajduje się tam przedszkole.

Drugim parkiem w dzielnicy Czaszki – jest Park Przyjaźni, który powstał w miejscu dawnej cegielni. Pamiątką po niej jest obniżony teren, a także pięć stawów. Położony jest między trzema ulicami: Polną, Skalmierzycką oraz Sułkowskiego³⁰. Interesującym miejscem jest również Galeria Sztuki im. Jana Tarasina, znajdująca się na placu św. Józefa 5, która powstała w 1977 r. jako Biuro Wystaw Artystycznych. Obecnie jej misją jest edukacja oraz prowadzenie działalności wystawienniczej sztuki współczesnej³¹.

Miejsmem, które warto zobaczyć zwiedzając Kalisz z zewnątrz, jest Pałac Trybunalski, znajdujący się przy ul. Alei Wolności 13. Wybudowano go w latach 1819-1823. Jest to symbol klasycystycznej budowy miasta z czasów Królestwa Kongresowego. Twórcą tego gmachu był Sylwester Szpilowski, który fasadę wykonał na podobieństwo jednej z elewacji Luwru. Obiekt ten został postawiony na drewnianych palach, ponieważ umiejscowiono go na bagnistym terenie. Ponad kolumnami do dzisiaj zachowała się łacińska sentencja brzmiąca po polsku „Każdemu, co mu się należy”. Obecnie znajduje się tam Sąd Okręgowy. Kolejnym ciekawym miejscem niedaleko Trybunału jest Teatr im. Wojciecha Bogusławskiego, za-

²⁹ W. Kościelniak, *Wędrówki (...)*, s. 203-205.

³⁰ A. Tabaka, *Kalisz młode duchem-najstarsze miasto w Polsce*, Bydgoszcz 2011, s. 111-115, 128-129.

³¹ *Miasto Kalisz*. <https://www.kalisz.pl/dla-turysty/zabytki/atracje/galeria-sztuki-im-jana-tarasina,390> [dostęp: 18.03.2022].

projektowany przez Czesława Przybylskiego w 1936 r. Jego położenie nad rzeką oraz klasycystyczne nawiązania w fasadzie, przypominają Warszawskie Łazienki³².

Ziemia Kaliska zaprasza na wydarzenia takie jak: Kaliskie Spotkania Teatralne, Międzynarodowy Festiwal Pianistów Jazzowych, Międzynarodowy Festiwal Filharmonii Kaliskiej, Międzynarodowy Festiwal Działań Ulicznych La Strada, Multi Art Festiwal, Ogólnopolski Festiwal Zespołów Muzyki Dawnej Schola Cantorum, Festiwal Strefa Kontaktu, Festiwal Muzyczny im. Pawła Bergera „Gramy nad Prosną”, plenerowy koncert z okazji urodzin miasta noszący nazwę „Pod Niebem Kalisza”, Międzynarodowy Bieg Uliczny Ptolemeusza pod Patronatem Prezydenta Miasta, Jarmark Archeologiczny i Noc Kupaty, Biesiada Piastowska, Książęce Miodobranie³³.

Do tradycji miasta Kalisza należą rozgrywki w piłce ręcznej, której historia zaczęła się podczas I wojny światowej, kiedy to w niemieckich obozach umieszczono żołnierzy Józefa Piłsudskiego. Ich rozrywką został sport, legioniści grali w piłkę ręczną, używali szmacianki, ponieważ prawdziwej piłki nie mieli. Właśnie tak rozpoczęła się historia współczesnej drużyny Calisia Szczypiorno.

Z Ziemi Kaliskiej pochodzą: Adam Asnyk, Maria Konopnicka, Maria Dąbrowska. Kalisz i okolice skrywają wiele ciekawych zabytków, dlatego też warto odwiedzić te małe miasteczka w Wielkopolsce³⁴.

BIBLIOGRAFIA

Akty prawne

1. Konwencja o ochronie dóbr kulturalnych w razie konfliktu zbrojnego, Haga dnia 14 maja 1954 r.
2. Konwencja w sprawie ochrony światowego dziedzictwa kulturalnego i naturalnego, Paryż dnia 16 listopada 1972 roku.
3. Uchwała nr XXII/200/2020 Rady Powiatu Kaliskiego z dnia 30 czerwca 2020 r. w sprawie przyjęcia „Programu opieki nad zabytkami Powiatu Kaliskiego na lata 2020-2023”.
4. Ustawa z dnia 25 maja 2017 r. o restytucji narodowych dóbr kultury, Dz.U.2019.1591.

Pozycje zwarte

5. Bodziany M., *Wewnętrzne uwarunkowania bezpieczeństwa kulturowego Polski*, Wrocław 2019.
6. Kościelniak W., *Kalisz przewodnik*, Kalisz 2002.
7. Kościelniak W., *Wędrowki po moim Kaliszu*, Kalisz 2010.
8. Mazurkiewicz J., *Spacer po Kaliszu*, Kalisz 2018.
9. Sobolewski P., *Wszystkie drogi prowadzą do...Kalisza*, Kalisz 2015.

---

³² A. Tabaka, *op. cit.*, s. 62-65.

³³ *Ibidem*, s. 82-89, 95-109.

³⁴ *Ibidem*, s. 73, 45.

10. Szmygin B., *Światowe Dziedzictwo Kultury UNESCO – charakterystyka, metodologia, zarządzanie*, Warszawa-Lublin 2016.
11. Tabaka A., *Kalisz młode duchem-najstarsze miasto w Polsce*, Bydgoszcz 2011.

Źródła internetowe

12. Dymkowska J. A., *Katedra pw. św. Mikołaja*. <http://www.kalisz.info/kosciol-sw-mikolaja.html>.
13. Liczbik I., *Dworek Marii Dąbrowskiej w Russowie: literacka przygoda w wielkopolskim*. <https://www.napokladziezycia.pl/dworek-marii-dabrowskiej-w-russowie/>.
14. Magdziński M., *Muzeum Okręgowe Ziemi Kaliskiej Rezerwat Archeologiczny w Kaliszu-Zawodziu*. <https://www.muzeumwkaliszu.pl/rezerwat-archeologiczny-w-kaliszu-zawodziu.html>.
15. *Miasto Kalisz*. <https://www.kalisz.pl/dla-turysty/zabytki/atracje/galeria-sztuki-im-jana-tarasina,390>.
16. Miluśka-Stasiak J., *Kościół p.w. Najświętszego Serca Pana Jezusa w Opatówku*. <http://www.parafiaopatowek.pl/index.php/kosciol-parafialny>.
17. *Muzeum Historii Przemysłu w Opatówku*. <http://www.muzeumopatowek.pl/aktualnosci.html>.
18. *Parafia katedralna św. Mikołaja w Kaliszu*. <http://www.katedra.kalisz.pl/Historia>.
19. *Region Wielkopolska*. <https://regionwielkopolska.pl/katalog-obiektow/rezerwat-archeologiczny-zawodzie-w-kaliszu/>.
20. Splitt J. A., *Rogatka wrocławska*. <http://www.kalisz.info/rogatka.html>.
21. *Starostwo Powiatowe w Kaliszu*. <https://www.powiat.kalisz.pl/p,4,gminy-powiatu>.
22. *Zespół Szkół im. Marii Dąbrowskiej w Russowie, Krajobrazowy park dworski w Russowie*. <http://www.parki.org.pl/parki-dworskie-i-przypalacowe/krajobrazowy-park-dworski-w-russowie>.

MATERIAL CULTURAL HERITAGE OF THE KALISK COUNTY

Summary: *The article describes - as elements of material cultural heritage - selected monuments in the Kalisz poviat. What is cultural heritage and cultural goods are laid down in legal acts. The author of the text refers to the history of the Kalisz Land. Among the monuments, he chooses objects from three towns: Opatówek, Russów and Kalisz. They are entered in the register by the Wielkopolska Provincial Conservator of Monuments.*

Keywords: *national heritage, material culture, monuments, cultural property, Kalisz poviat*